

Tata yukusaa ii sana'a

Taá in taá in ñuu jiin sande'ena kue'e ñayivi. Ndikui taa tia'a kaja tata xi'in yuku, taa Ñuu Iko'yo, Taá ki'vi ñayivi xi'in yuku kuiti kaja tatarana, Jaani xi'in inkaga ña'an ñaa ii ñuu á ñaa ii yati ñuu. Tata yuku ñaa ii junda sana'an, va'an kaja tátá kue'e, xiniñu'unyo kaja taá ii kachi taa tia'a kaja tátá xi'in yuku, taa va'a nandukuyo, mii taa tia'a va'a kaja tátá xi'in yuku.

Ñaa ii va'ae taa kue'e nuu tata yuku sana'an

Ñaa ii va'ae kuan kuni kachian ñaa in ii va'a inio xi'in yiki kuñuyo, ñaa xinitunio xi'in animae, vachi mio ñayivi kui in ta'ni ñaa taku, xi'in ñaa ii ñuyivi.

Kue'e kuan kuni kachian tatu'un ñaa naa ta'nda ñaa kuu kia'a, ñaa vixi-i'ni, kana nuua ñaa ndiaja nita'an ñayivi xi'in chaaga ñayivi, xi'in ñaa taku taa xi'in anima.

Tachi kini*

Jia'a ndo'ona:

Ki'vi jini ñayivi tatu'un kinia in xoo jinina á yiki kuñuna, koo ndeena taa jakuni vixian-na; ñaa tatana chikiñu kuan, kuun

* <http://www.medicinatradicionalmexicana.unam.mx> “ Diccionario Enciclopédico de la Medicina Tradicional Mexicana”, en *Biblioteca Digital de la Medicina tradicional Mexicana*, consulta 02 de mayo de 2015, a las 8:00 p. m.

tixina, naa kuxina taa ii nda'yana; java tain jaana taá kaja naa jana jaa kajana.

Nuu tuti yo'o jana'an ndi u'un ñaa kaja taa tia'a kaja tátá xi'in yuku jaa ndiva'a naa ndo'o kue'e yo'o.

1. **Yakua xi'in yuku.** Kuan ñaa yakua, tatu'un nati'vi ndinii yiki kuñu naa ki'vi xi'in in ta'ni sa'a yuku tami sa'an, kisa'ana chíi jini taa jandi'ina xi'in sa'a naa ki'vi.

Yuku xiniñu'un-na kuu ña'an yo'o: *pirul, romero, mirto, ruda, alcanfor, toyuxi, tacoyo, hinojo, yuku tachi va'a xi'in tindiji; java taa tia'a kaja tátá xi'in yuku tivi tachira xi'in mezcal á aguardiente ta'ni yuku jaa kisa'ara yakuara naa ki'vi.*

2. **Chindaa á jakuchina.** Kuan ñaa yakuana naa ki'vi xi'in ñaa jakita'anna taá nuu yuku, joo va'a chaaga naá kukuan sa'a konda'vi in yito too ii xíka chaá ve'e.

Yuku xiniñu'un-na kuan yo'o: *ruda, albahaca, mirto, romero, yuku ñataji, ñakuinu kui taa peonía; ndikuian yo'o jakuina ini kiji ka'nu, nuu chikaana usa tikui, loción 7 machos, uni á kumi ta'vi kuali alcanfor, alcohol, gota coral, ingo taa tiyiki moscada.*

3. **Chiñi'ma.** Kuan ñaa janajaa sa'a naa ki'vi xi'in chaá iji jini miina, jaa naa jandi'i ñi'ma tavan tachi kini.

Yuku ñaa xiniñu'un-na kuan yo'o: Ñakuinu taa jusa chi'ma.

4. **Tivi tachi.** Kuan ñaa taa tia'a kaja tátá xi'in yuku jakutira yu'ura xi'in tata naa kuva'ara xi'in yuku taa ndee tivi tachira nuu naa ki'vi.

Yuku xiniñu'un-na kuan yo'o: in ta'vi lo'o ingo, tiyiki *moscada*, kuti tuun, in ta'vi lo'o iji yu'u taa yata, in nu'ni lo'o gota coral loti'in *mostaza* taa uni ta'vi lo'o *guaco*. Ndikui ñayo'o chikaayo ini in *litro aguardiente* taa janakoeña nuu sa'un kivi.

5. **Tata té.** Kuan ñaa ko'ona uni á kumi kivi in tikui tata yuku.

Yuku ñaa xiniñu'un-na kuan yo'o: yuchi ña'mi taa yuku yaa uju.

Kue'e nayi'vi

Jia'a ndo'ona:

Ñayivi ndo'o ñayo'o kuu kuikona kuxina, kuu iva'a inina, kunda'ya inina taa kuni kuju kinina, chaaga taa ndivi, kama kuu lasa naa ki'vi, naa kuxi nuu naa ki'vi taa kuita gua'achana; java tain nuu tixina, kuni ndusana, jaana taa ki'vi jinina.

Jia'a kaja tatana kue'eyo'o:

1. **Yakuana á nati'vina.** Kuan ñaa yakuana xi'in ndivi, tatu'un *cruz* yiki kuñu naa ki'vi, jina kisa'ana chíi jinina, taa nandi'i chíi jikona, junda jaavi yindikana, vaa nda'ana, nda'ana, vaa sa'ana taa nundi'i sa'ana. Taa naa jandi'i taa tia'a kaja tata xi'in yuku naa yakuara naa ki'vi, ta'vira ndivi ini in *vaso* á yaxi nuu ñu'un tikui. Viti, taa kaja tata xi'in yuku sande'era

ndivi ini tikui taa ka'anra ndee ndo'o taa ki'vi, á ndiva'ara a kuu ndiva'ara.

Ñaa kaja tatana kue'e yo'o xiniñu'un-na: in ndivi, in vaso á yaxì xi'in tikui.

- 2. Tuchi.** Kuan ñaa tiinna tuchi taa ki'vi, jaa naa kunina ndiaja xíka nii. Ñayo'o kuan kaja ñaa taa tia'a kaja tátá xi'in yuku kuni, too anima ñayivi koo ndee á nii kuu kaja chuun va'a á koo ndeera.

Taa tia'a kaja tátá xi'in yuku saa kua'a kuia naa kutia'ara sa'a ñaa koo va'ana taa kuu ki'in kue'ena, ñaasaa naa kaxira kue'e xi'in yuku tata ñaa chindee kaja tatana kue'e.

Ñasaa, ñayivi ñuuyo, ki'inna yuku tata yo'o kutatana taa ki'vina, java ve'e nuu kaja tatana naki'in-na ñaa xini taa tia'a kaja tátá xi'in yuku, jaani ndee ñaa kuu *Institución* nandukuna sa'a kue'e taa yuku ñaa kaja tátá.

Too kuniya kuni chaagaya sa'a tata yuku sana'an, ka'andi xi'inya kunde'eya tuti yo'o:

<https://www.medicinatradicionalmexicana.unam.mx>

Ka'andi xi'inya: ñaa kastu'undi xi'inya kuan ñaa kunindi ñaa kutia'aya, joo kuu kaja tataya, va'a chaaga kua'anya xi'in in taa tia'a kaja tátá xi'in yuku.